

บทบาทและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็ก กรุงเทพมหานคร Role and Transformation of the Saphan Lhek District, Bangkok

สุพรรณสา ฉิมพาลี* และ กฤตพร หัวใจเจริญ**
Supansa Chimpalee* and Kritaporn Haocharoen**

Received : March 29, 2021

Revised : June 10, 2021

Accepted : June 29, 2021

บทคัดย่อ

การศึกษามหาวิทยาลัยและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็ก กรุงเทพมหานคร มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการ ระบบกิจกรรม วิถีชีวิตและการใช้พื้นที่ของย่านสะพานเหล็ก เพื่อนำมาสรุปถึงบทบาทและการเปลี่ยนแปลงแต่ละช่วงเวลาโดยการเก็บรวบรวมข้อมูล การลงสำรวจพื้นที่ การสัมภาษณ์บุคคลทั่วไปและบุคคลสำคัญ รวมไปถึงภาพถ่ายเพื่อสามารถเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ได้ ผลการวิจัยพบว่าย่านสะพานเหล็กมีบทบาทในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่ต่างกัน คือในยุคเริ่มต้นย่านสะพานเหล็กยังคงมีกิจกรรมที่ไม่หลากหลาย กิจกรรมที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่จะกระจุกตัวอยู่ตามเส้นทางสัญจรทางน้ำอย่างบริเวณริมคลองโอ่งอ่าง ทำให้มีบทบาทหลักด้านที่อยู่อาศัยและบทบาททางด้านพาณิชย์กรรม เมื่อเมืองเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วและพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคารจากพื้นที่อยู่อาศัยกลายเป็นพื้นที่พาณิชย์กรรมและพื้นที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรม ส่งผลให้ในยุครุ่งเรืองทางการค้าของย่านสะพานเหล็กมีบทบาทหลักด้านพาณิชย์กรรมที่มีทั้งการค้าและการบริการครอบคลุมทั้งพื้นที่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่อยู่ติดกับถนนทำให้มีการเข้าถึงได้สะดวกและบทบาททางด้านที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรมส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของตึกแถวที่มีการพักอาศัยและประกอบกิจกรรมพาณิชย์กรรม ซึ่งการค้าขายที่มีจำนวนมากเป็นสาเหตุให้เกิดปัญหาการรुकล้ำพื้นที่คลองโอ่งอ่างของย่านสะพานเหล็กเกิดการเปลี่ยนแปลงจากนโยบายและโครงการของภาครัฐ โดยบทบาทหลักยังคงเป็นด้านพาณิชย์กรรมหากแต่ในช่วงชบเซาสาเหตุเกิดจากการรื้อตลาดสะพานเหล็กที่มีการรुकล้ำพื้นที่คลองโอ่งอ่างออกไปแทนที่ด้วยพื้นที่สาธารณะ และบทบาททางด้านที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรมส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนดั้งเดิมในพื้นที่ที่ยังทำการค้าขายอยู่ อีกหนึ่งบทบาทที่เกิดขึ้นใหม่คือบทบาทการเป็นพื้นที่สาธารณะที่ผู้คนสามารถเข้ามาใช้ทำกิจกรรมพักผ่อนออกกำลังกายและจัดงานเทศกาลต่างๆ โดยการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างคน กิจกรรมและการใช้พื้นที่ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงบทบาทของย่านสะพานเหล็กในแต่ละยุคที่ต่างกัน

* สาขาวิชาการผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการผังเมือง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปทุมธานี 12121

** คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการผังเมือง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปทุมธานี 12121

* Urban Environmental Planning and Development Program, Faculty of Architecture and Planning Thammasat University, Pathum Thani 12121, Thailand

** Faculty of Architecture and Planning Thammasat University, Pathum Thani 12121, Thailand

Corresponding author E-mail: sinee97_@hotmail.com

Abstract

The study of roles and changes in the Saphan Lek district of Bangkok with objectives to study the development of the activity system, ways of life, and land use in Saphan Lek district, to summarize the roles and changes in each period by collecting information and photographs, surveying the area, interviewing inhabitants and its important figures, and to compare the changes occurred within the area. The research results were found that the Saphan Lek district has a different role in each period from the past to present. At the beginning of the Saphan Lek district, there were a few activities. Most of the activities that occurred during this period were congregated near the water route such as banks of the Ong Ang canal which made its major role as a residential area and minor role as a commercial area. Once the city was rapidly expanded and land routes were developed, this resulted in changes in terms of the land use and emergence of buildings from residential areas to be commercial and semi-commercial residential areas that marked the heyday of Saphan Lek district with its major role as a commercial area for both trade and service covering the whole area where is easily accessible to the main road, and its minor role as a semi-commercial residential area with its characteristics of a commercial building with residential and commercial activities. Nowadays, a massive amount of trade causes encroachment near the area along the canal causing changes in terms of government policies and projects. The major role of the Saphan Lek district in the present-day context is still a commercial area which is also noted as its sluggish period due to the dismantling of the Saphan Lek market that was encroached near the area along Ong Ang canal area to be used as a public area instead while its minor role is a semi-commercial residential area. Most of its inhabitants are traditional people who continue their businesses in the district with its additional role as a public space where people come in to spend their leisure activities, do exercises, and organize festivals by changing relationships among its people, events, and land use. This affects the changes in terms of roles of the Saphan Lek district in each period, resultantly.

คำสำคัญ: บทบาท การเปลี่ยนแปลง ย่านสะพานเหล็ก

Keywords: Role, Transformation, Saphan Lhek District

บทนำ

จากการพัฒนาของประเทศไทยส่งผลให้กรุงเทพมหานครเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและมีการขยายตัวอย่างรวดเร็วเพื่อสามารถรองรับกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเมือง นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลของนโยบายภาครัฐที่สามารถทำให้พื้นที่เกิดการเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตามการศึกษาของย่านสะพานเหล็กในอดีตหลังจากมีการขุดคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง) ย่านนี้มีการตั้งถิ่นฐานแบบบริมคลองและมีการค้าขายโดยใช้เรือในการขนส่งสินค้า โดยสินค้าส่วนใหญ่เป็นเครื่องปั้นดินเผาที่ชาวจีนและชาวมอญนำมาขาย ต่อมามีการพัฒนาจนกลายเป็นพื้นที่การค้าที่มีรูปแบบสินค้าหลากหลายมากขึ้น ทั้งของใช้และอุปกรณ์ทางการแพทย์ เป็นต้น ส่งผลให้ย่านสะพานเหล็กเกิดการขยายตัวของ

พื้นที่พาณิชย์กรรมเป็นจำนวนมาก จนเมื่อ พ.ศ. 2526 กรุงเทพมหานครจัดสัมปทานให้เช่าพื้นที่ว่างเหนือคลองโอง่างหรือบริเวณเชิงสะพานดำรงสถิต (สะพานเหล็ก) ขึ้นเพื่อรองรับจำนวนร้านค้าจากย่านสะพานเหล็กเองและจากย่านคลองถมที่เริ่มมีการค้าขายจำนวนมาก (ธีรพันธ์ สีสาววรรณสุข, 2561) จึงเป็นเหตุผลที่ทำให้เกิดตลาดสะพานเหล็กขึ้นมาโดยมีการก่อสร้างพื้นที่ปิดทับคลองกลายเป็นย่านขายของเล่นและเครื่องเกมต่างๆ ซึ่งในการขยายตัวอย่างรวดเร็วทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมาอย่างมากมาย ทั้งในเรื่องของการรुक้าแนวคลองเพื่อสร้างแหล่งค้าขาย ทำให้พื้นที่มีความแออัดและเกิดปัญหาอาชญากรรมรวมถึงปัญหาความเสื่อมโทรมของคลองที่มีความสำคัญเนื่องจากถูกขุดตักตะกอนให้เป็นโบราณสถาน (โรม บุนนาค, 2561) เกิดน้ำเน่าเสียส่งกลิ่นเหม็น สิ่งเหล่านี้ทำให้ทางกรุงเทพมหานครต้องการที่จะฟื้นฟูคลองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์พร้อมกับปรับภูมิทัศน์ให้มีความสวยงาม ดังนั้นใน พ.ศ. 2558 กรุงเทพมหานครได้มีนโยบายในการจัดระเบียบและรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างรुक้าคลองโอง่างเพื่ออนุรักษ์คลองเก่าแก่และสร้างพื้นที่สาธารณะให้กับประชาชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน (นิตพันธ์ สุซอรุณ, 2561) โดยในอนาคตมีความต้องการที่จะพัฒนาให้เป็นย่านเศรษฐกิจส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมให้เป็นอีกหนึ่งแลนด์มาร์ก (Landmark) ร่วมสมัยของกรุงเทพมหานคร จากการพัฒนาครั้งนี้ทำให้มีการรื้อตลาดสะพานเหล็กซึ่งเป็นแหล่งเศรษฐกิจหลักของย่านผู้ที่ค้าขายในตลาดบางส่วนย้ายไปขายในห้างเมก้าพลาซ่าและออลเวย์สวันพลาซ่าเนื่องจากอยู่ใกล้กับบริเวณที่ค้าขายเดิม แสดงให้เห็นว่าย่านสะพานเหล็กที่ถูกเปลี่ยนการใช้พื้นที่ยังส่งผลกระทบต่อกิจกรรมและวิถีชีวิตของผู้คนที่อาศัยในบริเวณนั้น

จากที่กล่าวมาข้างต้นนำไปสู่ประเด็นในการศึกษาบทบาทและการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมของย่านสะพานเหล็ก กรุงเทพมหานครตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เพื่อทราบถึงประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของพื้นที่ ระบบกิจกรรมต่างๆ รวมถึงศึกษาปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อบทบาทของย่านสะพานเหล็กในแต่ละช่วงเวลา โดยผลที่ได้จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมและการใช้พื้นที่ในแต่ละช่วงเวลาสามารถสะท้อนถึงบทบาทหลักและบทบาทรองของพื้นที่ย่านสะพานเหล็กในแต่ละยุค

ภาพที่ 1 การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ย่านสะพานเหล็ก กรุงเทพมหานคร
ที่มา: ปรับปรุงเพิ่มเติมจาก www.mgsonline.com, www.thairath.co.th

การทบทวนแนวคิดทฤษฎีและกรอบแนวคิดในการวิจัย

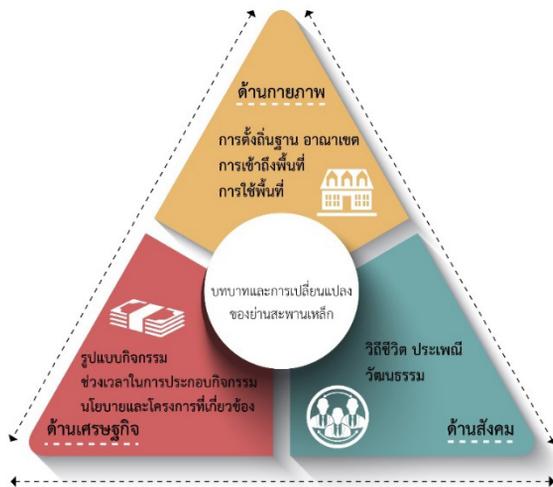
ในการศึกษาบทบาทและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็กมีความสัมพันธ์กับหลายด้าน ผู้วิจัยจึงทบทวนแนวคิดที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการสร้างกรอบแนวคิด โดยเริ่มจากการศึกษาแนวคิดการตั้งถิ่นฐาน แนวคิดการใช้ประโยชน์ที่ดิน และแนวคิดเกี่ยวกับระบบกิจกรรม ระบบที่ตั้ง และการใช้พื้นที่ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. **การตั้งถิ่นฐาน** การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ส่วนแหล่งตั้งถิ่นฐาน คือ รูปแบบที่มองเห็นชัดเจนจากภูมิประเทศ การตั้งถิ่นฐานเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพื้นที่ในอดีต จึงเน้นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงระหว่างสภาพแวดล้อมทางกายภาพและทรศณะต่างๆ ที่มนุษย์เข้าครอบครองพื้นที่ รวมถึงศึกษารูปแบบการกระจายของแหล่งตั้งถิ่นฐาน สัมพันธ์ของแหล่งตั้งถิ่นฐานและมักจะวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับรูปแบบทางกายภาพ (Leong and Morgan, 1975, p. 39) การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์จะเป็นตัวหล่อหลอมพฤติกรรมของมนุษย์ในการปรับตัวและใช้ทรัพยากรต่างๆ ในการดำรงชีวิตในสังคม (U.N. Center for Habitat Study, 1982, p.3-4) ซึ่งสอดคล้องกับ Leong and Morgan ที่อธิบายว่า การตั้งถิ่นฐานไม่ได้เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างเดียว แต่ยังรวมถึงสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมด้วย เช่น สังคม ศาสนา ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของกลุ่มชนนั้นๆ

2. **แนวคิดการใช้ประโยชน์ที่ดิน** การใช้ประโยชน์ที่ดิน (Land Use) หมายถึง การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อประกอบกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ที่อยู่อาศัย กิจกรรมทางการค้า อุตสาหกรรม สถานที่ราชการ ถนน พื้นที่สาธารณะ ฯลฯ ในการใช้ที่ดินจะขึ้นอยู่กับกิจกรรมและความต้องการในการใช้ของพื้นที่นั้นๆ เพื่อใช้ในการบำบัดความต้องการของมนุษย์ที่ถ่ายทอดออกมาเป็นรูปแบบกิจกรรม ซึ่งกิจกรรมทุกชนิดที่มีการกระทำในลักษณะเป็นประจำ กิจกรรมนั้นจะเกิดขึ้นได้ทั้งเหนือดิน บนดิน ใต้ดิน ทั้งในอาคารและนอกอาคาร โดยการใช้ประโยชน์ที่ดินสามารถใช้ในปัจจุบันและคาดการณ์การใช้ในอนาคตได้ (ดรชนีย์ เอมพันธุ์, 2531; สำนักผังเมืองกรุงเทพมหานคร, 2549) หากไม่มีการควบคุมหรือวางผังเมืองจะส่งผลให้เกิดความไม่เป็นระเบียบปะปนกันไปมีความแออัดซึ่งจะกระจุกตัวอยู่ที่ศูนย์กลางเมืองและกระจายออกไปรอบนอกชานเมืองอย่างไร้ทิศทาง เมื่อพื้นที่เกิดการขยายตัวไปสู่ความเป็นเมืองส่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมา (กัลยา เทียนวงศ์, 2555, น. 5) ดังนั้นการวางผังเมืองเป็นการจัดระเบียบการใช้ประโยชน์ที่ดิน ระบบคมนาคมขนส่ง โครงสร้างพื้นฐาน และเตรียมรองรับการขยายตัวของเมืองในอนาคตได้

3. **แนวคิดเกี่ยวกับระบบกิจกรรม ระบบที่ตั้ง และการใช้พื้นที่** ตามแนวคิดของ Chapin อธิบายถึงระบบกิจกรรมมีความเกี่ยวข้องอยู่ด้วยกัน 3 ประการ คือ 1) แหล่งประกอบกิจกรรม (Activity Agents) คือ ตำแหน่งหรือสถานที่สื่อความหมายกายภาพและสร้างความเข้าใจถึงความเป็นมาและความสำคัญ 2) ประเภทของกิจกรรม (Activity Type) คือ ชนิดของกิจกรรมที่สื่อถึงวิถีชีวิตตามธรรมชาติที่มีความผูกพันอยู่กับชุมชนเป็นหลัก และ 3) ระบบกิจกรรม (Activity System) คือ สิ่งที่ซ่อนอยู่ในวิถีชีวิตหรือพฤติกรรมของแต่ละบุคคล ครอบครัว และสังคมที่มีการกระทำสืบต่อกันมา เพื่อให้เข้าใจถึงระบบสังคมของการอยู่ร่วมกันและพึ่งพากัน โดยความสัมพันธ์ของวิถีชีวิต ระบบกิจกรรมและการใช้พื้นที่ทำให้เกิดเป็นกิจกรรมทางสังคม ทั้งนี้นอกจากจะต้องมีการปะทะสังสรรค์กันของคนในชุมชนแล้วยังต้องมีการเคลื่อนไหว (Movement) เกิดขึ้นบนพื้นที่ชุมชนด้วย แสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตการทำกิจกรรมและการใช้พื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันเริ่มจากการจำกัดความคำว่า “วัฒนธรรม” คือ สิ่งที่ส่งผลต่อความเชื่อ สภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม ฯลฯ สิ่งนั้นจะก่อให้เกิดโลกทัศน์ที่มนุษย์สามารถตีคุณค่าแล้วเลือกเป็นการใช้พื้นที่หรือระบบที่ตั้ง (Amos Rapoport and Haryadi,1977)

จากการทบทวนวรรณกรรมดังกล่าวในข้างต้นนำมาสู่การสร้างกรอบแนวคิดการวิจัยที่สามารถอธิบายถึงบทบาทและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็ก โดยแบ่งตัวแปรในการศึกษาออกเป็น 3 องค์ประกอบคือ ด้านกายภาพ เศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากเป็นตัวแปรที่สัมพันธ์กันเพราะหากมีการเปลี่ยนแปลงด้านใดด้านหนึ่งด้านที่เหลือจะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยมีรายละเอียดดังนี้ (1) **องค์ประกอบด้านกายภาพ** เป็นการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะเชิงกายภาพและเชิงพื้นที่ ซึ่งมีตัวแปรที่ต้องมีการพิจารณาเกี่ยวกับ สภาพทางภูมิศาสตร์ (ที่ตั้งและอาณาเขต) การตั้งถิ่นฐาน ลักษณะและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่เกิดขึ้นในพื้นที่ โครงข่ายคมนาคมและการเข้าถึงของพื้นที่ เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดรูปแบบที่ตั้งและระบบกิจกรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ และการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อดูความสัมพันธ์ของระบบกิจกรรม ระบบที่ตั้งและการใช้พื้นที่ที่เกิดขึ้น (2) **องค์ประกอบด้านเศรษฐกิจ** ทำให้ทราบถึงการใช้ที่ดินและกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น รูปแบบและลักษณะประเภทของกิจกรรมและการใช้พื้นที่ เช่น ลักษณะหรือรูปแบบของกิจกรรม โดยจะเน้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นหลัก และช่วงเวลาในการประกอบกิจกรรมการค้า รวมถึงปัจจัยทางด้านนโยบาย แผนและโครงการที่เกี่ยวข้องที่ส่งผลต่อเศรษฐกิจ และ (3) **องค์ประกอบด้านสังคมและวัฒนธรรม** ทำให้ทราบถึงอิทธิพลในการดำรงอยู่ของย่านสะพานเหล็ก โดยพิจารณาได้จากวัฒนธรรม ประเพณี และการรวมกลุ่มซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและบทบาทของพื้นที่แต่ละช่วงเวลาและสร้างการรับรู้การเข้าใจการเป็นพื้นที่ของย่าน จากองค์ประกอบพื้นฐานดังกล่าว นำมาสู่การสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัยดังนี้

ภาพที่ 2 แสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีการวิจัย เครื่องมือในการวิจัย และระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงพรรณนา (Descriptive Research) ที่ใช้ระเบียบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) โดยเริ่มจากการสืบค้นและเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ศึกษาในด้านต่างๆ ประกอบด้วย การศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของย่านสะพานเหล็ก กรุงเทพมหานคร และทำการวิเคราะห์ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับคุณลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม เพื่อนำไปสู่บทสรุปของบทบาทและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็กในแต่ละช่วงเวลา นอกจากนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎีและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยมีเครื่องมือในการวิจัยและกลุ่มตัวอย่าง ประกอบด้วย 1) การสังเกต (Observation)

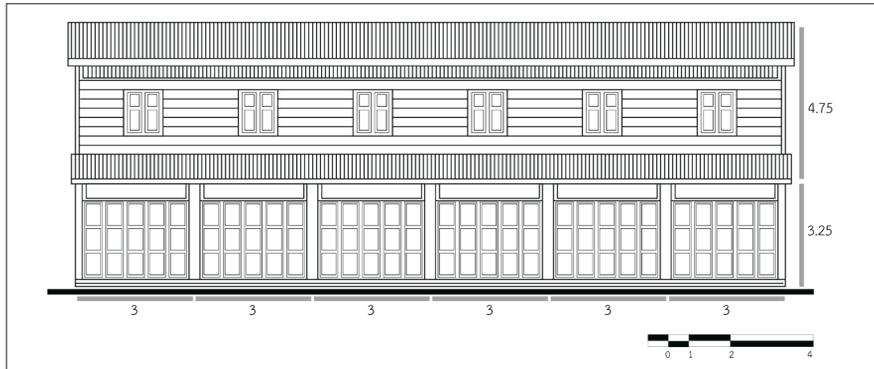
2) การสำรวจ (Survey) ได้แก่ ที่ตั้งและขอบเขตพื้นที่ การเข้าถึงพื้นที่ เส้นทางการสัญจร การใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร การใช้พื้นที่และกิจกรรมต่างๆ รูปแบบของอาคาร วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ รวมถึงประเพณีต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ 3) แบบสัมภาษณ์ (Interview) แบบสัมภาษณ์จะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือกลุ่มบุคคลสำคัญ โดยจะเน้นไปที่ประวัติความเป็นมา เหตุการณ์สำคัญ พัฒนาการตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน กิจกรรมที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงเวลา กลุ่มที่สองคือกลุ่มบุคคลทั่วไป เน้นไปที่กิจกรรมแต่ละวันในพื้นที่ เช่น การใช้พื้นที่ปัจจุบัน ความถี่และช่วงเวลาในการประกอบกิจกรรม เป็นต้น ประกอบกับการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่มีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ความเป็นมา จึงเลือกใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบข่วงก้นหิมะ (Snowball Sampling) ที่เป็นการเลือกตัวอย่างโดยขอคำแนะนำจากผู้ให้ข้อมูลถึงบุคคลที่ผู้วิจัยสมควรจะไปสัมภาษณ์ในลำดับต่อไป 4) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ คือ ประวัติความเป็นมาของพื้นที่ ข้อมูลทั่วไป รวมถึงหนังสือ แผนที่ ภาพถ่ายในอดีต ภาพถ่ายทางอากาศและการสืบค้นข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต เพื่อสามารถนำมาเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ได้

ผลการศึกษา

ในการศึกษาพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็กผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ช่วงเวลา ซึ่งพิจารณาจากช่วงเวลาที่ย่านสะพานเหล็กได้เริ่มต้นขึ้นมาสู่ช่วงเวลาที่ย่านสะพานเหล็กมีการขยายตัวและมีบทบาททางการค้ามากที่สุดไปจนถึงช่วงเวลาที่ย่านสะพานเหล็กได้มีการเปลี่ยนแปลงบทบาทจากนโยบายของภาครัฐ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) ยุคเริ่มต้นของย่านสะพานเหล็ก (ตั้งแต่ พ.ศ. 2326 – พ.ศ. 2494) กรุงรัตนโกสินทร์ในระยะแรกเป็นช่วงที่เริ่มมีการสร้างบ้านเมืองขึ้นใหม่มีการขุดคูคลองเพื่อสร้างระบบโครงข่ายสัญจร โดยศักยภาพเชิงพื้นที่ของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นที่ราบกว้างใหญ่รอบพระนครมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำเกษตรและการอยู่อาศัย ในความต้องการขยายพระนคร ส่งผลให้มีการขุดคูพระนครขึ้นใหม่ซึ่งขุดขนานไปกับคูเมืองเดิม โดยเริ่มจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือหรือบางลำพูออกแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้บริเวณเหนือวัดสามปลื้มมีชื่อเรียกว่าคลองรอบกรุง ซึ่งเป็นคลองบางลำพูและคลองโอ่งอ่างในปัจจุบัน (ภาพที่ 3) (โรม บุนนาค, 2561) ในพ.ศ.2438 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โปรดเกล้าฯ ให้ขยายถนนเจริญกรุงและริ้วสร้างสะพานเหล็กใหม่เป็นสะพานโครงเหล็กเปิดได้ การก่อสร้างสะพานเหล็กบนทำให้ต้องมีการย้ายประตูและกำแพงวังที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพบริเวณริมถนนเจริญกรุงบางส่วน จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า “สะพานดำรงสถิต” เพื่อเป็นเกียรติแด่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ โดยชื่อเรียก “ย่านสะพานเหล็ก” เกิดจากการเรียกบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่งค้าขายในบริเวณเชิงสะพานข้ามคลองโอ่งอ่างซึ่งในช่วงแรกสะพานมีลักษณะเป็นโครงเหล็กเปิดได้จึงพากันเรียกบริเวณนี้ว่าย่านสะพานเหล็กต่อๆ กันมา และเมื่อเมืองเริ่มมีการขยายตัวส่งผลให้มีการสร้างบ้านเรือนริมคลองและการค้าขายเพิ่มในเชิงสะพานเพิ่มมากขึ้น ซึ่งในการศึกษาการเกิดขึ้นของย่านสะพานเหล็กสามารถพิจารณาลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเริ่มแรกของย่านสะพานเหล็กได้ดังนี้

ภาพที่ 4 รูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารในย่านสะพานเหล็กยุคเริ่มต้น

(2) **ลักษณะทางเศรษฐกิจ** มีเรือแพสินค้าลอยขายในลำคลองต่างๆ เป็นจำนวนมาก โดยบริเวณย่านสะพานเหล็กในช่วงแรกเป็นการเข้ามาค้าขายของชาวจีนและชาวมอญ ส่วนใหญ่เป็นการนำสินค้าประเภทเครื่องถ้วยโอ่ง อ่าง กระเบื้อง เครื่องปั้นดินเผาต่างๆ เข้ามาขาย มีลักษณะเป็นเรือเร็วและเรือขนแพในชุมชน ส่วนตลาดบกยังไม่มี ความสำคัญเท่าตลาดน้ำมากนักเนื่องจากการเข้าถึงคมนาคมทางบกยังไม่สะดวกเท่าทางน้ำ จะมีเพียงตลาดบกขนาดเล็กที่มีการรับซื้อสินค้าจากทำน้ำสำคัญแล้วนำมาขายในชุมชนซึ่งเช่าจากเจ้านาย ขุนนางหรือจากวัดและสร้างเพิงค้าขายสินค้า (3) **ลักษณะทางสังคม** ในช่วงแรกมีการจัดระเบียบชุมชนขึ้นทางสังคมตามกฎหมาย ได้แก่ เจ้าขุนนาง ไพร่ทาส ซึ่งมีความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นเป็นรูปแบบนายอุปถัมภ์ไพร่ หมายถึงการให้ความคุ้มครองไพร่และทาสจะใช้แรงงานของตนในการประกอบกิจการต่างๆ เป็นการแลกเปลี่ยน ยกตัวอย่างเช่น การเป็นทหาร ทำงานก่อสร้าง การเดินทางติดตามและงานรับใช้อื่นๆ เป็นต้น แต่ภายหลังจากที่มีการประกาศเลิกทาส ใน พ.ศ. 2448 ส่งผลให้คนในพระนครมีอิสระในการประกอบอาชีพและอิสระในการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ทำให้ลักษณะทางสังคมของคนภายในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบการรวมกลุ่มกัน เนื่องจากการสร้างที่อยู่อาศัยเรียงตัวเป็นแนวยาวตามริมคลองทำให้ง่ายต่อการไปมาหาสู่กัน นอกจากนี้ยังมีกลุ่มต่างชาติที่เข้ามาค้าขายสินค้าจากการล่องเรือเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในพื้นที่ริมคลองโอ่งอ่างโดยเฉพาะชาวจีนส่งผลให้เกิดการรวมกลุ่มและเกิดการผสมผสานวัฒนธรรมระหว่างไทยและจีนขึ้น วิถีชีวิตของคนในย่านสะพานเหล็กในช่วงเวลานี้มีความผูกพัน ผู้คนมีความเกื้อกูลซึ่งกันและกันมีความสนิทสนมพึ่งพาอาศัยกันเปรียบเสมือนเครือญาติ ในการรวมกลุ่มกันมักจะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการค้าขาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้คนพบเจอและพูดคุยกันได้บ่อยที่สุด โดยประเพณีที่คนในย่านสะพานเหล็กมักมีการจัดกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ได้แก่ การทำบุญตามวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันออกพรรษา ฯลฯ ทำให้ย่านสะพานเหล็กมีกิจกรรมที่หลากหลายทั้งกิจกรรมทางการค้าขายและกิจกรรมทางศาสนา ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมวัฒนธรรมและการใช้พื้นที่จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ย่านสะพานเหล็กเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว

2) **ยุครุ่งเรืองของย่านสะพานเหล็ก (ตั้งแต่ พ.ศ. 2495 – พ.ศ. 2557)** ยุครุ่งเรืองของย่านสะพานเหล็กเกิดจากการขยายตัวของเมืองที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากกรุงเทพมหานครได้มีการพัฒนาให้มีความทันสมัยจนถึงสภาวะการณ์ของความเป็น “สากล” ของมหานครที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งซึ่งมีประชากรเกิน 10 ล้านคนขึ้นไป (ดุชฎี ทายตะคุ, 2542, น. 197) ส่งผลให้เริ่มมีศักยภาพมากขึ้นและถือเป็นเมืองท่าที่สำคัญที่มีการขนส่งที่ทันสมัยทั้งทางบกและทางน้ำ อีกทั้งยังมีนโยบายของภาครัฐที่ต้องการพัฒนาเส้นทางโครงข่ายคมนาคมในรูปแบบของถนนที่มีการตัดใหม่และขยายเส้นทาง ทำให้สามารถเชื่อมต่อกับบริเวณอื่นๆ ภายในเมืองได้อย่างสะดวก สาเหตุนี้ทำให้รูปแบบการเดินทาง

เปลี่ยนแปลงจากคมนาคมทางน้ำที่เป็นวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมเปลี่ยนมาเป็นคมนาคมทางบกมากขึ้น ย่านสะพานเหล็กจึงมีการขยายตัวเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน อีกทั้งยังมีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่กิจกรรมโดยบริเวณวังบูรพาภิรมย์ที่ตั้งอยู่ตรงข้ามกับย่านสะพานเหล็กซึ่งถือเป็นแลนด์มาร์ก (Landmark) แห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานครได้เปลี่ยนแปลงเจ้าของโดยมีนายทุนเข้ามาจับจองจึงเกิดการรื้อถอนวังบูรพาออกเพื่อทำการสร้างเป็นศูนย์การค้าและโรงภาพยนตร์ คือ โรงภาพยนตร์คิงส์ โรงภาพยนตร์ควีนและศูนย์การค้าพาณิชย์ก่อนจะเปลี่ยนมาเป็นเมก้าพลาซ่า (ภาพที่ 6) ซึ่งหลังจากที่เปิดศูนย์การค้าทำให้มีผู้สนใจและเข้ามาใช้บริการกันอย่างมากมายรวมถึงพ่อค้าแม่ค้าที่เข้ามาเช่าพื้นที่เพื่อค้าขายสินค้าส่งผลให้บริเวณฝั่งถนนมหาไชยมีความคึกคักและเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างอาคารพาณิชย์แบบตึกแถว อาคารสำนักงาน และร้านค้าเล็กๆ เรียงยาวไปตามบริเวณริมถนน

ภาพที่ 5 วังบูรพาภิรมย์สมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา: www.tnews.co.th/variety/512893

ภาพที่ 6 พื้นที่วังบูรพาที่โดนรื้อและสร้างเป็นศูนย์การค้า
ที่มา: www.sihawatchara.blogspot.com

โดยลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเริ่มแรกของย่านสะพานเหล็กได้ ดังนี้

(1) **ลักษณะทางกายภาพ** ในช่วงเวลานี้การค้ามีการเติบโตอย่างรวดเร็วส่งผลให้ใน พ.ศ.2526 กรุงเทพมหานครได้ให้ภาคเอกชนรับสัมปทานในการบริหารจัดการพื้นที่ให้กับภาครัฐ (ธีรพันธ์ สีสาวรรณสุข, 2561) ทำให้รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีการเปลี่ยนแปลงไปซึ่งเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวตามฝั่งถนน “Road Linear Settlement” โดยมีบริษัทบุญฤทธิลักษณ์ ได้เข้ามาประมูลเพื่อขอสัมปทานและจัดสรรพื้นที่ให้กับภาครัฐ ซึ่งได้ทำสัญญาเช่าในช่วง พ.ศ. 2525-2534 จากการสำรวจโดยสำนักงานตลาด กรุงเทพมหานคร พบว่ามีแผงค้าที่ตั้งถาวรในฝั่งเขตพระนครจำนวน 375 แผง และในเขตสัมพันธวงศ์จำนวน 125 แผง โดยสภาพพื้นที่ของตลาดมีการใช้โครงเหล็กผสมปูนปิดทับพื้นที่ลำคลอง ในช่วงเวลานี้พื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยมีจำนวนลดลงเป็นอย่างมาก เนื่องจากย่านสะพานเหล็กเป็นแหล่งเศรษฐกิจหลัก อีกสาเหตุที่ทำให้ย่านสะพานเหล็กมีบทบาททางการค้าเพิ่มสูงขึ้นคือการพัฒนาโครงข่ายการสัญจรได้เปลี่ยนไปเป็นการสัญจรทางบกทั้งหมด เนื่องจากในการสร้างถนนจำเป็นที่จะต้องถมคลองที่มีอยู่เดิมและสร้างเป็นถนนขึ้นมาใหม่เพื่อให้เส้นทางเกิดการเชื่อมต่อกันได้อย่างสะดวก และเมื่อการสัญจรทางน้ำขาดการเชื่อมต่อจึงส่งผลให้คนหันมาใช้เส้นทางบกแทน โดยจากการสัมภาษณ์ของคนที่อยู่ในชุมชนได้อธิบายถึงสาเหตุการไม่สามารถล่องเรือในคลองโง่งอ่างได้นั้นมาจากในช่วง พ.ศ. 2520 กรุงเทพมหานครได้ออกมาประกาศให้ผู้อยู่อาศัยตามริมคลองต่างๆ นำเรือออกจากพื้นที่คลอง หากมีการฝ่าฝืนกรุงเทพมหานครจะร่วมมือกับกรมเจ้าท่านำเจ้าหน้าที่ตำรวจมาลากจูงเรือออกไปแทน นอกจากนี้แม้ว่าคลองโง่งอ่างจะสามารถเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งถือ

เป็นเส้นทางหลักในการสัญจรเข้ามายังย่านสะพานเหล็กในอดีตแต่ในสภาพจริงในยุคนี้บริเวณคลองโอง่างไม่สามารถเข้าใช้งานได้เนื่องจากคลองมีความแคบและตื้นไม่สามารถรองรับจำนวนการเดินทางของผู้คนที่เพิ่มขึ้น อีกทั้งคุณภาพของน้ำมีความเน่าเสียและส่งกลิ่นใหม่สาเหตุเกิดจากการทิ้งขยะและสิ่งปฏิกูลลงในคลอง ทั้งนี้ยังมีการบุกรุกพื้นที่ริมคลองเพื่อสร้างแหล่งค้าขายโดยเฉพาะตลาดสะพานเหล็กที่มีการสร้างโครงเหล็กปิดกั้นทับตัวคลองทำให้ไม่สามารถสัญจรผ่านบริเวณนี้ได้ นอกจากนี้รูปแบบสถาปัตยกรรมในยุคนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นเดียวกันซึ่งส่วนมากจะเป็นอาคารเดี่ยวขนาดใหญ่ อาคารสำนักงานและอาคารพาณิชย์เรียงตัวเป็นแนวยาวตามเส้นถนน ในบริเวณริมถนนมหาไชยอาคารที่เกิดขึ้นจะเป็นอาคารเดี่ยว ตึกสูง เนื่องจากเป็นที่ตั้งของอาคารสำนักงาน โรงแรมและศูนย์การค้าจึงทำให้อาคารบริเวณนี้สูงกว่าพื้นที่บริเวณอื่นของย่านสะพานเหล็ก ส่วนบริเวณริมถนนบริพัตรส่วนใหญ่เป็นตึกแถว คูหาหนึ่งกว้างประมาณ 3-3.5 เมตร เดิมจากที่ตัวอาคารมีการมุงหลังคากระเบื้องได้เปลี่ยนเป็นดาดฟ้าคอนกรีตเสริมเหล็ก มีระเบียงอยู่ที่บริเวณชั้นสองขึ้นไปหน้าต่างเป็นบานเปิดคู่ ซึ่งมีการใช้ประโยชน์อาคารแบบที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรม บริเวณชั้นล่างสุดเปิดเป็นพื้นที่ค้าขายส่วนตั้งแต่ชั้นสองขึ้นไปเป็นบริเวณที่พักอาศัย นอกจากนี้อาคารที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วงยุคสมัยนี้ย่านสะพานเหล็กยังหลงเหลืออาคารเก่าที่สร้างขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นอาคารที่มีอายุมากเกือบ 100 ปี อยู่ในความดูแลของกรมทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์โดยเป็นตึกแถวสไตล์โคโลเนียลหรืออีกชื่อเรียกว่า “สถาปัตยกรรมอาณานิคม” รูปแบบอาคารเป็นอาคารสี่เหลี่ยมสมมาตร รวมถึงโซนตลาดสะพานเหล็กที่มีการระจุกตัวของแผงร้านค้าเป็นจำนวนมากโดยมีลักษณะเป็นล็อกขายของมีขนาดประมาณ 3x2 เมตร

ภาพที่ 7 รูปแบบสถาปัตยกรรมของตึกแถวในย่านสะพานเหล็กยุครุ่งเรือง

(2) **ลักษณะทางเศรษฐกิจ** พื้นที่ย่านสะพานเหล็กถือเป็นย่านการค้าที่ครบวงจร ที่มีรูปแบบการค้าทั้งขายปลีกและขายส่ง โดยลักษณะทางเศรษฐกิจของย่านสะพานเหล็กสามารถแบ่งออกเป็น 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ที่อยู่ริมฝั่งถนนมหาไชย บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของอาคารเดี่ยวขนาดใหญ่ อาคารสำนักงาน และโรงแรม ส่วนที่สองคือ พื้นที่ตลาดสะพานเหล็ก มีการจำหน่ายสินค้าประเภทของเล่นและเครื่องเกมต่างๆ นอกจากนี้ยังมีการขายของใช้ทั่วไป เช่น นาฬิกา คอมพิวเตอร์ เครื่องใช้ไฟฟ้า ฯลฯ และส่วนที่สามอยู่ริมฝั่งถนนบริพัตร เป็นการใช้ประโยชน์อาคารแบบที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรม คือ มีหน้าร้านอยู่ที่พักอาศัยของตนเอง โดยร้านค้าส่วนใหญ่ที่ขายในบริเวณนี้มีความหลากหลาย เนื่องจากเป็นพื้นที่ชุมชน เช่น ร้านขายอาหารตามสั่ง ร้านขายของไหว้เจ้า ร้านขายของชำ ฯลฯ (3) **ลักษณะทางสังคม** มีรวมกลุ่มกันของผู้อยู่อาศัยจากพื้นที่ย่านสะพานเหล็กและพื้นที่ละแวกใกล้เคียง อีกทั้งยังมีการรวมกลุ่มของพ่อค้าแม่ค้าที่มีความสนิทสนมกัน เนื่องจากอยู่ในพื้นที่ค้าขายร่วมกันมานานหลายปี รวมถึงกลุ่มลูกค้าที่เข้ามาซื้อสินค้าใน

พื้นที่ ความสัมพันธ์ของคนในย่านสะพานเหล็ก มีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ โดยในพื้นที่มีชาวไทยและชาวจีนอาศัยอยู่ ซึ่งมีพื้นที่ทางศาสนาทั้งวัดไทยและศาลเจ้าจีนตั้งอยู่บริเวณรอบย่านสะพานเหล็ก อาทิเช่น วัดจักรวรรดิราชาวาสวรมหาวิหาร ศาลเจ้าเล่งบ๊วยเอี้ยะ เป็นต้น โดยในช่วงเวลานี้พบว่าจำนวนประชากรที่มีทะเบียนบ้านอยู่ในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีจำนวนลดลงเนื่องจากการใช้พื้นที่พาณิชย์กรรมมีจำนวนเพิ่มขึ้น เกิดกิจกรรมการค้าและการบริการกระจายทั่วทั้งพื้นที่ทำให้สัดส่วนของการอยู่อาศัยลดลง ซึ่งสามารถสรุปได้ว่ามีจำนวนผู้คนที่เข้ามายังพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นผู้เช่าเพื่อพาณิชย์กรรม โดยมาจากภูมิลำเนาอื่นย้ายเข้ามา มีความสอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ที่พบว่าย่านสะพานเหล็กส่วนใหญ่เป็นพื้นที่พาณิชย์กรรม มีการกระจุกตัวของอาคารสำนักงานตึกแถว ศูนย์การค้า พื้นที่ที่ไม่ไว้สำหรับการอยู่อาศัยเพียงอย่างเดียวมีน้อย ส่วนใหญ่การอยู่อาศัยจะเป็นการผสมระหว่างที่อยู่อาศัยและพาณิชย์กรรม

3) ยุคปัจจุบันของย่านสะพานเหล็ก (ตั้งแต่ พ.ศ. 2558 – จนถึงปัจจุบัน พ.ศ. 2564) โดยทางสำนักงานกรุงเทพมหานครมีมติของรัฐบาลได้ทำการรื้อถอนอาคารร้านค้าต่างๆ บริเวณคลองโอง่างออก (นิตินันท์ สุขอรุณ, 2561) และทำการจัดระเบียบและปรับปรุงภูมิทัศน์เพื่อพัฒนาสภาพแวดล้อมรอบเกาะรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 8) โดยเฉพาะบริเวณคลองโอง่างให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยสวยงามซึ่งประชาชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่สาธารณะร่วมกันได้อย่างสมบูรณ์ ส่งผลให้ย่านสะพานเหล็กเกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ในช่วงนี้ โดยลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจและสังคมดังนี้

ภาพที่ 8 การเปลี่ยนแปลงพื้นที่คลองโอง่างบริเวณย่านสะพานเหล็ก
ที่มา: ปรับปรุงเพิ่มเติมจาก www.komchadluek.net, www.thaihit.com

(1) ลักษณะทางกายภาพ ปัจจุบันย่านสะพานเหล็กมีการใช้พื้นที่กิจกรรมที่มีความหลากหลายซึ่งสามารถแบ่งการใช้พื้นที่ออกเป็น 3 กิจกรรมหลักๆ คือ กิจกรรมการอยู่อาศัย กิจกรรมการค้าขายและบริการ และกิจกรรมการใช้พื้นที่สาธารณะหรือนันทนาการ โดยในปัจจุบันมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกมากขึ้น ทำให้การเดินทางจากพื้นที่ภายนอกมายังพื้นที่ย่านสะพานเหล็กในปัจจุบันมีความสะดวก อีกทั้งยังมีรูปแบบการเดินทางที่หลากหลายและยังมีการเข้าถึงระบบขนส่งสาธารณะอย่างรถประจำทางที่มีการให้บริการทุกเส้นทางรอบย่านสะพานเหล็กทั้งเส้นทางเจริญกรุง ถนนเยาวราชและถนนมหาไชย อีกทั้งยังมีเส้นทางรถไฟฟ้ามหานครสายเฉลิมรัชมงคลช่วงหัวลำโพงถึงบางแค (รถไฟฟ้าสายสีน้ำเงิน) เป็นโครงการรถไฟฟ้าส่วนต่อขยายที่ผ่านพื้นที่ย่านสะพานเหล็ก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโครงข่ายคมนาคมในยุคปัจจุบันที่ให้ความสำคัญในการสร้างตัวเลือกของการเดินทางเพิ่มสูงขึ้น นอกจากนี้รูปแบบสถาปัตยกรรมในยุคนี้ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากยุคก่อนหน้ามากนัก อาคารส่วนใหญ่

เป็นอาคารสำนักงาน ศูนย์การค้าและตึกแถว เพื่อใช้ประกอบกิจกรรมทางการค้าและบริการ แต่จะมีการปรับเปลี่ยนหรือตัดแปลงรูปแบบอาคารตามความเหมาะสมซึ่งหลังจากมีการปรับปรุงภูมิทัศน์รอบคลองโองอ่าง อาคารส่วนใหญ่มีการต่อเติมพื้นที่ด้านหลังให้สามารถเดินทางออกมายังพื้นที่สาธารณะได้อย่างสะดวก โดยสภาพพื้นที่หลังจากมีการรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างที่รูกล้าคลองโองอ่างออกไปนั้นส่งผลให้พื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นจากเดิมที่มีสภาพพื้นที่ที่มีการรูกล้าพื้นที่คลองปรับปรุงให้ลำคลองกลับมามีชีวิตชีวาได้อีกครั้ง นอกจากนี้ยังมีข้อบังคับใช้และระเบียบในการใช้งานพื้นที่คลองโองอ่างจะมีเจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาดูแลพื้นที่ถนนและพื้นที่สาธารณะ โดยออกมาตรการห้ามมีการตั้งหน้าร้านเกินขอบเขตที่กำหนด อีกทั้งยังไม่อนุญาตให้ร้านค้าหาบเร่เข้ามาขายสินค้าในพื้นที่ถนนและทางเดินสาธารณะ ทำให้ทางเดินริมคลองมีความสะดวกในการเดินทางไม่มีสิ่งกีดขวางหรือรูกล้าที่บดบังทัศนียภาพของคลอง (2) **ลักษณะทางเศรษฐกิจ** หลังจากที่มีการรื้อตลาดสะพานเหล็กออกไปจากพื้นที่ส่งผลให้กิจกรรมทางการค้าของย่านสะพานเหล็กไม่คึกคักเหมือนในยุครุ่งเรือง จากที่มีผู้คนเข้ามาในพื้นที่เพื่อซื้อของวันหลายพันคนเมื่อตลาดถูกรื้อทำเป็นพื้นที่โล่งสาธารณะทำให้ผู้คนเข้ามาในพื้นที่ลดลง ซึ่งผู้อยู่อาศัยในย่านสะพานเหล็กที่ทำอาชีพค้าขายก็ได้รับผลกระทบเกิดการอพยพออกจากพื้นที่ส่งผลให้สภาพอาคารทรุดโทรมลง บางอาคารปล่อยร้างเนื่องจากขาดการดูแลรักษา โดยเฉพาะบริเวณฝั่งถนนบริพัตรที่มีการปล่อยอาคารทิ้งร้างเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ในปัจจุบันสถานการณ์ของโลกกำลังประสบปัญหาการระบาดของไวรัสโคโรนาหรือโควิด-19 โดยได้รับผลกระทบเป็นวงกว้างทั่วโลก ส่งผลให้รัฐบาลต้องใช้มาตรการที่เข้มข้นเพื่อควบคุมการระบาดได้เริ่มใช้มาตรการล็อกดาวน์ในวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2563 เพื่อที่จะควบคุมการระบาดของเชื้อไวรัสโดยห้ามให้เข้าไปในพื้นที่เสี่ยงหรือสถานที่ซึ่งมีความเสี่ยงในการระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 ทำให้ส่งผลต่อการดำรงชีวิตเป็นอย่างมากโดยในด้านเศรษฐกิจได้รับผลกระทบเป็นวงกว้างเนื่องจากมีมาตรการปิดสถานที่ที่เสี่ยงที่เกิดการรวมตัวกัน เช่น ร้านอาหาร ศูนย์การค้า โรงแรม ตลาด สถานบริการ สวนสาธารณะ ฯลฯ เดิมทีเศรษฐกิจในย่านลดลงเนื่องจากมีการรื้อตลาด แต่เมื่อได้รับผลกระทบจากพิษโควิด-19 ทำให้เศรษฐกิจเกิดการหยุดตัวลงมากกว่าเดิมหลายเท่าตัว โดยเฉพาะผลกระทบต่อการอยู่อาศัย การจ้างงานและการลดลงของกำลังซื้อของคน ซึ่งกิจการส่วนใหญ่ในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กถูกปิดตัวชั่วคราวอย่างออลเวย์สวันพลาซ่า เป็นแหล่งค้าขายที่กำลังฟื้นตัวและผู้คนเริ่มให้ความสนใจถูกปิดเนื่องจากถือเป็นสถานที่ที่ก่อให้เกิดการระบาดของเชื้อไวรัส นอกจากนี้ยังมีโรงแรมและสถานบริการต่างๆ ในพื้นที่ถูกปิดตัวลงชั่วคราว ซึ่งบริเวณที่ได้มีการปิดสถานที่ชั่วคราวส่วนใหญ่อยู่บริเวณฝั่งถนนมหาไชยซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการกระจุกตัวของพาณิชยกรรม (3) **ลักษณะทางสังคม** ในช่วงเวลานี้ได้มีการอพยพย้ายถิ่นของผู้ที่เคยอาศัยในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กแต่เดิมออกไปบางส่วน เนื่องด้วยเหตุผลทางการประกอบอาชีพหรือย้ายออกไปยังพื้นที่ที่ใกล้แหล่งงานจึงทำให้ผู้อยู่อาศัยเดิมในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีจำนวนลดลงส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุและมีเชื้อสายจีน ความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่ที่มีความสนิทสนมกันเกิดการรวมกลุ่มพูดคุยกันได้ง่าย เนื่องจากที่ตั้งของอาคารเป็นแบบอาคารติดกันไม่มีรั้วร่วมกันพื้นที่ยังสามารถเดินไปมาหากันได้อย่างสะดวก อีกทั้งยังมีพื้นที่สาธารณะให้คนได้เข้ามาใช้ประโยชน์ ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน แต่ในช่วงการระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 ส่งผลให้การดำเนินชีวิตในสังคมเปลี่ยนแปลงไป ไม่มีการรวมกลุ่มพูดคุยหรือทำกิจกรรมร่วมกันได้

ภาพที่ 9 กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สะท้อนถึงวิถีชีวิตของคนย่านสะพานเหล็กในปัจจุบัน

สรุปผลและข้อเสนอแนะ

ในการศึกษารูปแบบการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการของย่านสะพานเหล็ก ทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม ในแต่ละเวลานั้น ทำให้สามารถสรุปได้ว่าย่านสะพานเหล็กเกิดการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้บทบาทในยุคสมัยอดีตและปัจจุบันมีความแตกต่างกัน ดังนี้ 1) **บทบาทและการเปลี่ยนแปลงในช่วงอดีต** ในยุคเริ่มต้นของย่านสะพานเหล็กการชุกชุมของรถรางหรือคลองโง่งอ่างเพื่อต้องการขยายพื้นที่เมืองและเพิ่มเส้นทางคมนาคมทางน้ำนั้นถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองและก่อให้เกิดการประกอบกิจกรรมทางการค้าของย่านสะพานเหล็ก และด้วยความที่คลองสามารถเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาได้ ซึ่งเป็นเส้นทางหลักในการขนส่งสินค้าและสามารถเดินทางเชื่อมโยงไปยังพื้นที่อื่นๆ ส่งผลให้เริ่มมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองมากยิ่งขึ้น ดังนั้นบทบาทหลักของย่านสะพานเหล็กในช่วงเวลานี้คือบทบาทของการเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนบทบาทรองคือบทบาททางด้านพาณิชย์กรรม เนื่องจากเป็นช่วงเวลาสร้างตัวของพระนคร หลังจากมีการชุกชุมจึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ของคนกิจกรรมและการใช้พื้นที่บริเวณริมคลองขึ้น 2) **บทบาทของย่านสะพานเหล็กในยุครุ่งเรือง** ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบทบาทในช่วงเวลานี้เกิดจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเมือง รวมถึงการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกที่เข้ามาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในย่านสะพานเหล็ก ทั้งในเรื่องของการตั้งถิ่นฐานที่เปลี่ยนรูปแบบจากตั้งเรียงตัวตามแนวคลองกลายเป็นตั้งถิ่นฐานตามเส้นถนนเพื่อความสะดวกในการเข้าถึง และความต้องการที่เข้ามาค้าขายในย่านสะพานเหล็กเพิ่มสูงขึ้น ส่งผลให้กรุงเทพมหานครมีการจัดพื้นที่เพื่อรองรับการค้าขายโดยจัดสัมปทานพื้นที่บริเวณคลองโง่งอ่างให้สร้างตลาดสะพานเหล็ก ซึ่งเป็นการใช้โครงเหล็กทับบริเวณคลองโง่งอ่าง โดยมีผู้ให้ความสนใจในการเข้ามาค้าขายในตลาดทำในช่วงเวลานี้ย่านสะพานเหล็กกลายเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานคร ดังนั้นบทบาทหลักที่สำคัญของย่านสะพานเหล็กในช่วงเวลานี้คือด้านพาณิชย์กรรม เนื่องจากมีความสะดวกในการเข้าถึงและเป็นทำเลที่เหมาะสมกับการประกอบกิจกรรมทางการค้าและการบริการ ส่วนบทบาทรองคือบทบาทเพื่อการอยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรม ซึ่งมีการพักอาศัยในย่านสะพานเหล็กและประกอบอาชีพการค้าขายส่วนใหญ่จะเป็นในรูปแบบของตึกแถวที่ชั้นล่างมีไว้เปิดหน้าร้านขายสินค้าส่วนชั้นสองขึ้นไปใช้เป็นที่อยู่อาศัย 3) **บทบาทของย่านสะพานเหล็กในยุคปัจจุบัน** เกิดจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเมือง และนโยบายการพัฒนาของภาครัฐทั้งในเรื่องของการพัฒนาเส้นทางคมนาคมและระบบขนส่งสาธารณะที่สามารถเชื่อมต่อไปยังพื้นที่ภายนอกได้อย่างสะดวกรวดเร็วมากขึ้น รวมถึงความต้องการในการปรับปรุงพื้นที่คลองโง่งอ่างที่ได้มีการรื้อตลาดที่รูกลับบริเวณคลองตามนโยบายปรับปรุงภูมิทัศน์บริเวณคลองโง่งอ่างเพื่อรักษาพื้นที่คลองเก่าแก่และสร้างเป็นพื้นที่สาธารณะเพื่อให้ประชาชนได้เข้ามาใช้ประโยชน์ในการพักผ่อนและทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ทำให้การค้าขายในย่านสะพานเหล็กในยุคปัจจุบันซบเซาลงจากเดิมที่มีการกระจุกตัวของกิจกรรมทางการค้าในพื้นที่ตลาด หากแต่ย่านสะพานเหล็กในปัจจุบันยังคงบทบาทหลักทางด้านพาณิชย์กรรม เนื่องจากทำเลที่ตั้งติดกับถนนและการเข้าถึงที่สะดวก และบทบาทรองคือการอยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรม โดยจะรองรับการอยู่อาศัยของคนในพื้นที่ ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นตึกแถว 3-4 ชั้น ชั้นล่างไว้เปิดกิจการส่วนชั้นสองขึ้นไปเป็นพื้นที่สำหรับการอยู่อาศัย นอกจากนี้บทบาทรองอีกหนึ่งบทบาทคือพื้นที่สาธารณะซึ่งอยู่บริเวณริมคลองโง่งอ่าง โดยมีไว้เพื่อให้ผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกันซึ่งถือว่าเป็นบทบาทใหม่ที่เกิดขึ้นในย่านสะพานเหล็กในช่วงเวลาปัจจุบัน

ซึ่งจากการสรุปผลการศึกษานั้นพบว่าบทบาทของย่านสะพานเหล็กในปัจจุบันยังคงเป็นด้านพาณิชย์กรรมและด้านที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรมที่เป็นกิจกรรมเด่นในพื้นที่ และยังรวมไปถึงพื้นที่สาธารณะริมคลองโง่งอ่างซึ่งเป็นกิจกรรมใหม่ของพื้นที่เพื่อให้ประชาชนในย่านสะพานเหล็กและพื้นที่ใกล้เคียงสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกัน

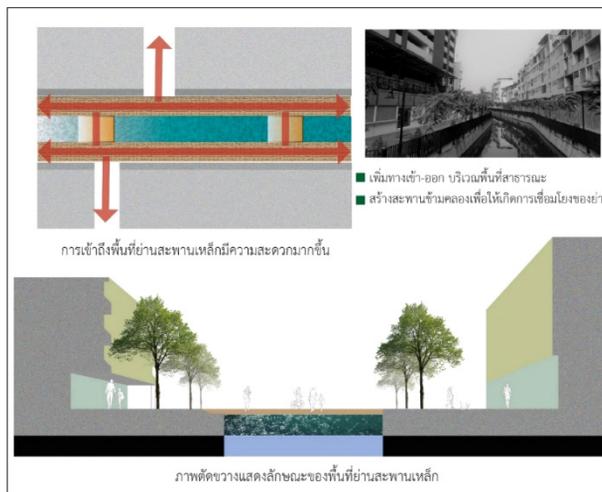
ได้ ทั้งนี้ย่านสะพานเหล็กยังถือเป็นย่านการค้าที่มีความเก่าแก่แห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานคร มีอาคารเก่าแก่รวมถึงคลองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และได้ถูกขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานอย่างคลองโอง่างในพื้นที่ ดังนั้นข้อเสนอแนะในการปรับปรุงพื้นที่ย่านสะพานเหล็กจึงมีวัตถุประสงค์ในการอนุรักษ์อาคารและพื้นที่ที่ยังคงอยู่ โดยอาคารส่วนใหญ่ในย่านสะพานเหล็กค่อนข้างทรุดโทรมและเป็นอาคารเก่า บางอาคารถูกปล่อยทิ้งร้างโดยเฉพะอาคารที่เป็นตึกแถว นอกจากนี้นโยบายในการปรับปรุงคลองโอง่างให้เป็นพื้นที่สาธารณะเลียบบคลองในปัจจุบัน จากการลงสำรวจทำให้เห็นว่าพื้นที่ยังไม่ถูกใช้งานอย่างเต็มประสิทธิภาพ เนื่องจากยังคงเป็นทางเดินเลียบบคลองไม่มีในส่วนของพื้นที่สีเขียว รวมถึงการเข้ามาใช้พื้นที่ไม่สะดวกเพราะพื้นที่ทางเข้ายังมีน้อย จึงจำเป็นที่จะต้องเพิ่มการเข้าถึงเพื่อให้ผู้คนในย่านสะพานเหล็กและละแวกใกล้เคียงได้เข้ามาใช้พื้นที่สาธารณะได้อย่างสะดวกและทั่วถึง โดยรายละเอียดของข้อเสนอแนะในการปรับปรุงพื้นที่ย่านสะพานเหล็กมีดังนี้

1. ข้อเสนอในการปรับปรุงอาคารในพื้นที่ เนื่องจากอาคารในพื้นที่มีสภาพเก่า บางอาคารถูกปล่อยทิ้งร้างขาดการบำรุงรักษา โดยเฉพาะกลุ่มอาคารบริเวณฝั่งถนนบริพัตรซึ่งมีลักษณะเป็นตึกแถว อีกทั้งยังมีอาคารที่ได้รับการอนุรักษ์จากกรมศิลปากรเพื่อคงอาคารเก่าไว้ ซึ่งข้อเสนอแนะในการปรับปรุงคือควรมีการปรับปรุงซ่อมแซมอาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ให้อยู่ในสภาพที่ดีขึ้นและคงลักษณะเดิมของอาคารไว้ โดยตัวอาคารใช้เป็นสโตร์หรือสโตร์ออ่อนและประตูหน้าต่างใช้สีเขียวตามมาตรฐานที่กรมศิลปากรใช้ ส่วนอาคารที่เกิดขึ้นในปัจจุบันควรมีการควบคุมการใช้สีของอาคารเพื่อให้กลมกลืนกับอาคารอนุรักษ์ โดยอาคารส่วนใหญ่ในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กเป็นอาคารพาณิชย์กรรม การสร้างเอกลักษณ์ให้กับพื้นที่และอาคารถือเป็นสิ่งกระตุ้นการให้ผู้คนเข้ามาในพื้นที่ได้ นอกจากนี้ควรเน้นการพัฒนาเพื่อสอดคล้องกับบทบาทของย่านสะพานเหล็ก โดยในปัจจุบันบทบาทหลักคือพาณิชย์กรรม บทบาทรองคือที่อยู่อาศัยกึ่งพาณิชย์กรรมและพื้นที่สาธารณะ โดยจากการลงสำรวจพื้นที่ประกอบกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ทำให้ทราบถึงปัญหาของย่านสะพานเหล็กที่ปัจจุบันซบเซาลงอย่างมาก คนผ่านไปมาน้อยและพื้นที่สาธารณะไม่ถูกใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งเกิดจากกิจการบางแห่งได้ปิดตัวลงเนื่องจากค้าขายไม่ดีเหมือนอดีต ดังนั้นควรมีการเพิ่มพื้นที่ทางการค้าโดยการสร้างเอกลักษณ์ให้กับพื้นที่มีรูปแบบสินค้าที่หลากหลาย เช่น ตลาดการคืน จัดงานงานอีเว้นท์ต่างๆ (Event) เพื่อให้สามารถกระตุ้นเศรษฐกิจได้

ภาพที่ 10 การอนุรักษ์อาคารให้อยู่ในรูปแบบเดียวกันเพื่อสร้างเอกลักษณ์ของย่านสะพานเหล็ก
ที่มา: ปรับปรุงเพิ่มเติมจาก www.skalgubbar.se

2. พื้นที่สาธารณะไม่ถูกใช้งานอย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากการเข้าถึงพื้นที่สาธารณะไม่สะดวกจึงมีข้อเสนอแนะโดยการเพิ่มทางเข้าพื้นที่ให้เชื่อมต่อกับพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อให้คนในย่านสะพานเหล็กและชุมชนโดยรอบพื้นที่สามารถเข้ามาใช้พื้นที่สาธารณะได้อย่างสะดวกมากขึ้น นอกจากนี้ควรเพิ่มสะพานข้ามคลองโค้งอ่างเพื่อให้เดินทางในพื้นที่ย่านสะพานเหล็กได้อย่างทั่วถึง เนื่องจากสภาพในปัจจุบันหากต้องการเดินทางไปอีกฝั่งหนึ่งของคลอง จำเป็นต้องใช้ระยะทางในการเดินค่อนข้างมาก หากทำสะพานข้ามย่อยในแต่ละจุดจะสามารถทำให้เกิดการเชื่อมโยงกันของย่านได้อีกทั้งยังควรมีการเพิ่มพื้นที่สีเขียวหรือสวนสาธารณะให้กับย่านสะพานเหล็ก ซึ่งปัจจุบันพื้นที่สาธารณะริมคลองโค้งอ่างเป็นเพียงการปลูกต้นไม้ริมคลอง ไม่มีพื้นที่นั่งพักผ่อน ดังนั้นสวนสาธารณะจึงเป็นสถานที่สำคัญที่สามารถเพิ่มศักยภาพของย่านสะพานเหล็กให้ดียิ่งขึ้นและภาครัฐจำเป็นต้องคำนึงถึงการเข้ามาใช้งานของประชาชนซึ่งควรประชาสัมพันธ์ว่าสามารถเข้ามาใช้พื้นที่ได้ จะทำให้เกิดการใช้พื้นที่มากยิ่งขึ้น

ภาพที่ 11 ภาพตัดขวางแสดงการเข้าถึงของย่านสะพานเหล็กตามข้อเสนอแนะ

ภาพที่ 12 ภาพรวมการปรับปรุงพื้นที่ตามข้อเสนอแนะในการพัฒนาย่านสะพานเหล็ก

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาถึงพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของย่านสะพานเหล็ก เนื่องด้วยการขยายตัวของเมืองที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว รวมถึงนโยบายการพัฒนาพื้นที่ต่างๆ ของภาครัฐ ส่งผลในแต่ละช่วงเวลาของย่านสะพานเหล็กมีการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อบทบาทที่สำคัญของพื้นที่ โดยผลการศึกษาในครั้งนี้เป็นประโยชน์ต่อผู้อาศัย ผู้ประกอบการ นักท่องเที่ยวหรือผู้คนที่เข้ามาทำกิจกรรมในย่านสะพานเหล็ก ในการรับรู้ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อรับรู้ถึงพัฒนาการการเปลี่ยนแปลง รูปแบบกิจกรรมและการใช้พื้นที่ในแต่ละช่วงเวลา ให้เข้าใจเหตุผลของการเปลี่ยนแปลง และสามารถนำมาปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ อีกทั้งยังสามารถนำข้อมูลมาใช้ประกอบการวางแผนเพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนาพื้นที่ย่านสะพานเหล็กในอนาคต รวมถึงพื้นที่อื่นๆ ที่มีบริบทใกล้เคียงกัน

เอกสารอ้างอิง

- กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง. (2525). วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง. *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากรฉบับพิเศษกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. (2536). *การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎี และแนวปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฐิติมาพร พามา และกฤตพร หัวใจเจริญ. (2560). ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของย่านตลาดล่าง จังหวัดลพบุรี. *วารสารวิชาการ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สจล.*, 19(25), 51-68.
- ดรชณี เอมพันธ์. (2531). *หลักการใช้ที่ดินเบื้องต้น*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาอนุรักษวิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- มนู วัลยะพีชร์. (2520). *การตั้งถิ่นฐานในชนบทของประเทศไทย*. นครปฐม: ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สำนักผังเมืองกรุงเทพมหานคร. (2549). *รายงานการศึกษาการตั้งถิ่นฐานและวิวัฒนาการของชุมชนริมน้ำในกรุงเทพมหานคร*. กรุงเทพฯ: กองนโยบายและแผน.
- Chapin. S. (1972). *Research Memorandum on Social Work in Depression*. New York: Arno Press.
- Doxiadis. (1976). *Action for Human Settlements*. Greece: Athens Center of Ekistics.
- Leong and Morgan. (1975). *Human and Economic Geography*. Hong Kong: Dai Nippon Printing.
- Rapoport Amos and Haryadi. (1977). *Human aspects of urban form*. Oxford: Pergamon Press.
- U.N. Center for Habitat Study. (1982). *An Approach to The Handling of Human Settlement Information*. Nairobi, Kenya.

ฐานข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

- คมชัดลึก. (2560). *พลิกโฉม “คลองโอ่งอ่าง” แลนด์มาร์คร่วมสมัย*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 27 พฤษภาคม 2564 จาก <https://www.komchadluek.net/news/scoop/264741>
- จีรพันธ์ ลีลาวรรณสุข. (2561). *คลองโอ่งอ่าง การเปลี่ยนแปลงของสะพานเหล็ก สู่วัฒนที่สาธารณะเลียบบคลองลำดับล่าสุดของประเทศไทย*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 12 ธันวาคม 2563. จาก <https://readthecloud.co/public-ong-ang-canal/>

- นิติพันธุ์ สุขอรุณ. (2561). พลิกฟื้น”คลองโอ่งอ่าง” ประเดิมเทศกาลลอยกระทง. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 10 กันยายน 2563 จาก <https://www.posttoday.com/social/general/571140>
- ไทยรัฐออนไลน์. (2558). กู้ดบายสะพานเหล็ก! ส่อง 10 ชื่อน่ารู้ ก่อนปิดตำนานตลาดเก่าเก่าเมืองไทย. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 10 กันยายน 2563 จาก <https://www.thairath.co.th/lifestyle/travel/528038>
- โรม บุนนาค. (2561). เปิดตำนานคลองโอ่งอ่าง ก่อนเปลี่ยนโฉมหน้า! ทำกันจริงๆ ก็พลิกได้เหมือนฝ่ามือ. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 4 มกราคม 2564 จาก <https://mgronline.com/onlinesection/detail/9610000117719>
- โรม บุนนาค. (2561). 9 สะพานข้ามคลองโอ่งอ่าง บางแห่งสร้างมาแต่สมัย ร.5! ปัจจุบันก็ยังใช้อยู่แต่ไม่สวยเท่า. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 4 มกราคม 2564 จาก <https://mgronline.com/onlinesection/detail/9610000118366>
- สีหวัชร. (2559). นึกเรื่องเก่า เล่าความหลัง กินของชม ชมเด็กสาว..แปลว่า แก่แล้ว.12 โก๋หลังวัง. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 7 กันยายน 2563 จาก http://sihawatchara.blogspot.com/2016/09/blog-post_22.html
- Teodor Javanaud Emdén. (2554). *Skalgubbar by Teodor Javanaud Emdén*. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 12 ธันวาคม 2563 จาก <https://skalgunbar.se/>
- TNEWS. (2562). วังบูรพาภิรมย์ สถานที่สังสรรค์ของรัชกาลที่ 5 สู้ที่มาคำว่า โก๋หลังวัง. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ 2 มิถุนายน 2564 จาก <https://www.tnews.co.th/variety/512893>

